

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Dyscivilisatie en dysmentaliseratie

De ontspring van het civilisatieproces psychoanalytisch bezien¹

Wouter Gomperts

Is georganiseerde massamoord de ineenstorting van de beschaving of juist de uiterste consequentie van rationaliteit en moderniteit? Het sociologische concept 'dyscivilisatie' overstijgt die tegenstelling. In een dyscivilisatieproces doen zich tegelijkertijd extreem tegengestelde tendensen voor van civilisatie en decivilisatie. Hieronder wordt beschreven hoe mensen intrapsychisch in staat kunnen zijn tot gedysciviliseerd gedrag. Er wordt gebruikgemaakt van inzichten uit het grensgebied van de psychoanalyse, psychologische gehechtheidstheorie en cognitieve geheugenwetenschap.

Inleiding

In onze samenleving en in ons hoofd spookt het angstbeeld van de omslag van democratie naar tirannie en van civilisatie naar barbarij. Zulke wendingen hebben zich vaak voorgedaan en kunnen zich opnieuw voordoen. In het bijzonder als genocidale moord grondig gepland, systematisch en op een bureaucratische manier plaatsvindt, staan vaak twee gezichtspunten tegen over elkaar. In de ene visie worden de tirannie en barbarij geïnterpreteerd als de ineenstorting en ontkenning van de beschaving. In de andere visie staan de destructieve uitwassen niet tegenover de beschaving, maar vloeien er juist uit voort, en worden opgevat als uiterste consequentie van rationaliteit en moderniteit. Beschouwingen over de nazi-genocide (en andere gevallen van massavernietiging) neigen tot de ene of de andere visie.

Dr. W.J. Gomperts is klinisch psycholoog en psychoanalyticus. Hij is stafmedewerker van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut en universitair docent bij de programmagroep Klinische Psychologie van de Universiteit van Amsterdam.

Correspondentieadres: Waldeck Pyrmontlaan 15b, 1075 BT Amsterdam.

E-mail: kp_gomperts@macmail.psy.uva.nl

Abram de Swaan (1999) probeert in *Dyscivilisatie, massavernietiging en de staat* de tegenstelling tussen de twee visies te overstijgen. Hij stelt dat zich in het civilisatieproces tegelijkertijd extreem tegenstrijdige tendensen kunnen voordoen. De Swaan introduceert de term 'dyscivilisatieproces' ter aanduiding van een variant van het civilisatieproces waarin extreem tegengestelde civiliserende en deciviliserende tendensen naast elkaar bestaan. Bepaalde categorieën burgers worden van overheidsbescherming uitgesloten en tot mikpunt gemaakt van massaal en extreem geweld, terwijl tegelijkertijd in de rest van de samenleving de beschaafde gedrags- en omgangsvormen gehandhaafd blijven, vaak zelfs tot in detail en op rigide wijze. In een gedysciviliseerde samenleving zijn processen van civilisatie en decivilisatie van elkaar afgesplitst.

De Swaan veronderstelt dat het zich gelijktijdig voordoen van zowel civilisatie als decivilisatie mogelijk wordt gemaakt en instandgehouden wordt door een proces van compartimentalisering. Deze compartimentalisering voltrekt zich in zowel ruimtelijke en temporele als sociale en psychologische zin. Zij is zichtbaar in de categorisering van de doelgroep, de fysieke isolatie van de vernietigingsoorden, de institutionele aanwijzing van de bevoegde uitvoerders, de censuur op alle informatie en meningsvorming over het onderwerp, de sociale afgrenzing van het geweld van alle andere vormen van interactie, en wat de daders (de bewakers, beulen, folteraars) betreft, in de psychologische scheiding tussen hun specifieke ervaringen op de genocidale werkvloer en hun overige psychische en sociale leven. Vooral met betrekking tot de genocidale uitvoerders is er de vraag naar de persoonlijke en sociale vormgeving van de compartimentalisering: hoe is het mogelijk dat mensen op bepaalde locaties en tijden alle denkbare wreedheid en destructie tentoonspreiden, en daarbuiten en daarna beschaafd gedrag hernemen alsof er niets is gebeurd? De vraag naar dit naast elkaar bestaan van gedeciviliseerde en geciviliseerde gedragsdomeinen gaat over de essentie van gedysciviliseerd gedrag.

Centraal in dit artikel staat de vraag hoe het psychologisch te verduidelijken is dat mensen in staat zijn tot gedysciviliseerd gedrag. Met die vraag wordt niet een zienswijze verondersteld waarin maatschappelijke verschijnselen, zoals massamoord en genocide, verklaard kunnen worden uit psychologische factoren. Zo'n zienswijze zou tot psychologismen en dus tot onzinnige simplificaties leiden. Dat wil niet zeggen dat de psychologie, psychiatrie en dus ook de psychoanalyse geen bijdrage kunnen leveren aan het omschrijven van een psychologische predispositie die op basis van biologische aanleg en onder bepaalde maatschappelijke condities het zich voordoen van gedysciviliseerd gedrag zou vergemakkelijken. Niet genocidaal gedrag is hieronder het eigenlijke onderwerp van studie, maar een psychologische predispositie die dergelijk gedrag zou bevorderen. Het onderzoek naar de maatschappelijke condities die de kans vergroten dat deze psychologische predispositie tot daadwerkelijk gedysciviliseerd

gedrag leidt, en de oorzaken van het ontstaan van die condities, behoort tot andere vakgebieden (geschiedwetenschap, sociologie, politicologie, economie).

In het onderstaande probeer ik theoretische inzichten die recent ontwikkeld zijn in het grensgebied van de psychoanalyse, psychologische gehechtheidstheorie en cognitieve geheugenwetenschap aan te wenden in een antwoord op de vraag naar de intrapsychische voorwaarden die mensen geschikt zouden maken voor de uitvoerende genocidale taken onder een gedysciviliseerd regiem. Daarnaast probeer ik die inzichten te gebruiken bij een antwoord op de vraag hoe andere mensen, dat wil zeggen de meeste burgers die zelf geen wreedheden begaan, er niet het slachtoffer van zijn en er geen oppositie tegen voeren, de barbarij integreren in het persoonlijke en collectieve zelfbeeld.

Mijn keuze voor één psychoanalytisch paradigma houdt een zekere eenzijdigheid in. Andere zienswijzen zijn bij dit onderwerp evenzeer onontbeerlijk. Ook echter met de meest knappe integratie van verschillende zienswijzen, blijven de veelomvattende en gruwelijke verschijnselen die hieronder aan de orde zijn, niet te bevatten.

Voordat we ons gaan bezighouden met de psychologische voorwaarden van gedysciviliseerd gedrag, is een nadere weergave van De Swaans dyscivilisatietheorie nodig. Daarin maak ik gebruik van zijn formuleringen, maar omwille van de leesbaarheid zet ik dat er niet steeds bij.

De dyscivilisatietheorie van De Swaan

In Elias' civilisatietheorie leidt de monopolisering van de geweldsuitoefening in staatsinstituties in beginsel tot meer geciviliseerde gedrags- en omgangsvormen, en tot een vermindering van alle vormen van binnenlands geweld, inclusief het staatsgeweld. Er zijn echter dramatische voorbeelden van monopolisering van geweld (staatsvorming) en tegelijkertijd toenemende niveaus van binnenlands geweld. Hoe is dat met de theorie van Elias te rijmen?

De Swaan stelt dat zich binnen civilisatieprocessen extreem tegengestelde bewegingen kunnen voordoen: de staat handhaaft en perfectioneert zijn geweldsmonopolie en blijft geciviliseerde gedrags- en uitingsvormen in de samenleving bevorderen en beschermen, maar tegelijkertijd bedrijft diezelfde staat georganiseerd, massaal en extreem geweld tegen bepaalde categorieën eigen burgers. Voor de overgrote meerderheid van de burgers blijft de bescherming van wet, gewoonte en etiquette bestaan; tegelijkertijd echter schept de staat, op zorgvuldig afgezonderde en ontoegankelijke locaties, compartimenten van destructie en barbarij. Daar voltrekt zich onder nauwkeurig gecontroleerde condities een decivilisatieproces.

Zorgvuldig ingekapseld, naar tijd en plaats scherp afgescheiden van het alledaagse bestaan in de rest van de samenleving en zonder dat de samenleving als geheel daar sterk door wordt aangetast, wordt het volledige

geweldsarsenaal van de staat (soms beheerst en gedistantieerd, soms woest, met lust en overgave) ingezet tegen de als doelwit gekozen burgers. In een dyscivilisatieproces dient tijd- en plaatsgebonden decivilisatie als instrument in een genocidale staatscampagne tegen de als doelwit gekozen groeperingen, overigens zonder dat die vernietiging noodzakelijkerwijs een rationeel doel dient.

De Swaan heeft in zijn dyscivilisatietheorie wat in Elias' civilisatietheorie vast aaneen gekoppeld is – de monopolisering van de geweldsmiddelen en de omvattende civilisatie van de samenleving – uiteengetrokken: waar de geweldsmonopolisering een feit is, kan zich een omvattende civilisatie van de samenleving voltrekken, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Bij de eerste variant hebben we te maken met het 'normale' civilisatieproces in de zin van Elias' theorie. In het tweede geval is de staat er weliswaar in geslaagd de middelen voor geweldsuitoefening te monopoliseren, maar is de samenleving toch niet in haar geheel van geciviliseerde betrekkingen doortrokken; specifieke groeperingen zijn ervan buitengesloten en mikpunt gemaakt van het volledige destructieve potentieel van de staat. Dit tweede tracé duidt De Swaan aan als het proces van dyscivilisering. Het paradigmatische voorbeeld ervan is nazi-Duitsland, maar overeenkomstige processen hebben zich elders voorgedaan en doen zich ook nu voor.

Dysmentaliseratie als epifenomeen van dyscivilisatie

In gedysciviliseerde samenlevingen worden de beschaafde gedragscodes en uitingvormen veelal op rigide wijze en tot in het kleinste detail nageleefd. Op het moment echter dat de drempel naar het compartiment van de barbarij overschreden wordt, is alle denkbare wreedheid en razernij toegestaan of zelfs verplicht, totdat deze sector weer verlaten wordt. Dan wordt het geciviliseerde gedrag hernomen, alsof er niets gebeurd is.

Centraal in deze voorstelling stelt De Swaan de steeds terugkerende overgangen, de *rites de passage* tussen de gedeciviliseerde en geciviliseerde compartimenten van de gedysciviliseerde samenleving, of concreter: hoe maken de bewakers, de beulen, de folteraars, zich na een dag werken op om naar huis te gaan? Eerst even wassen en verkleiden, en dan alles vergeten, thuis alles verzwijgen, erover liegen? Of worden de gebeurtenissen van de dag juist in levendig en luguber detail verteld? Zijn ze thuis 'een ander mens', 'schakelen ze alle gevoel uit', 'proberen ze niet te denken', of zijn ze trots en ingenomen met zichzelf en de dagbesteding? De vraag is dus: hoe denken de bewakers, beulen, folteraars in de ene fase over zichzelf in de andere fase?

Veel minder extreem geldt een gelijksoortige vraag voor de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoort, zelf geen actief aandeel in de barbarij heeft en er geen actieve oppositie tegen voert. Hoe integreren deze 'gewone' burgers het genocidale staatsgeweld in hun per-

soonlijke en collectieve zelfbeeld, in de periode van het geweld en ook daarna? Ook hier is dus de vraag: hoe denken zij over zichzelf in termen van wat zij zien, weten, denken, voelen, doen en zich herinneren?

Mensen hebben niet alleen allerlei waarnemingen, gedachten, gevoelens, motieven, herinneringen, et cetera, de psychische functies kunnen ook subject van eigen waarnemen, denken, voelen, kortom van de eigen psychische functies zijn. Deze psychologische metafunctie geeft mede vorm aan de organisatie van het psychische, sociale en morele functioneren. Het ontstaan van die functie maakt deel uit van de biologische rijping en psychologische ontwikkeling. Door deficiënte erfelijk-biologische factoren en/of een traumatiserende vroege kindertijd (verlating, verwaarlozing, geweld) kan het zijn dat die functie niet tot ontwikkeling komt. Zo'n onderontwikkeling kan beschreven worden in het psychoanalytische model van een ontwikkelingsdefect. Een andere mogelijkheid is dat de psychische metafunctie wél tot ontwikkeling is gekomen, maar onder druk van actuele interne of externe eisen wordt verstoord of vervormd en soms zelfs geheel of gedeeltelijk opgeschort. In dergelijke gevallen lijkt het klassieke psychoanalytische afweermodel op zijn plaats. In het onderstaande worden beide mogelijkheden afzonderlijk beschreven. Het is echter waarschijnlijk dat beide mogelijkheden tegelijkertijd aan de orde zijn, zij het bij verschillende (groepen) mensen met verschillend accent. Het ontwikkelingsdefectmodel zal hieronder vooral van toepassing worden geacht op de genocidale uitvoerders (de bewakers, beulen, folteraars en organisatoren) en het afweermodel op de meerderheid van gewone burgers die geen actieve rol in de genocidale campagne vervullen en er ook geen oppositie tegen voeren.

In de psychoanalyse wordt het vermogen over zichzelf en anderen te denken in termen van bewuste of onbewuste innerlijke toestanden ('mental states') aangeduid als *reflective function of mentalisatie*, dat wil zeggen 'the capacity to perceive and understand oneself and others in terms of mental states – in terms of feelings, beliefs, intentions, desires' (Fonagy e.a. 1997a, p. 4; vgl. Fonagy 1991). Ik gebruik de term *dysmentaliseratie* ter aanduiding van stoornissen in dit vermogen.

Ten aanzien van gedysciviliseerde samenlevingen kan nu worden verondersteld dat dysmentaliseratie bij uitstek functioneel is om de rol van genocidale uitvoerder te vervullen. Als het vermogen ontbreekt om over zichzelf en anderen na te denken in termen van innerlijke toestanden, roepen eigen en andermans gevoelens en gedachten geen gedachten en gevoelens op. Het doen en laten uit het gedeciviliseerde domein kan dan mentaal gescheiden blijven van dat uit het geciviliseerde domein.

Hannah Arendt (1994, p. 288) spreekt naar aanleiding van haar observaties van het Eichmannproces van de 'strange interdependence of thoughtlessness and evil'. De geestesgesteldheid van Eichmann typeert zij met het begrip *thoughtlessness*. Het lijkt te gaan om wat hier als een totale afwezig-

heid van mentaliserend vermogen wordt beschreven. Een citaat kan dat verduidelijken:

‘He [Eichmann] *merely*, to put the matter colloquially, *never realized what he was doing* [cursief in het origineel]. It was precisely this lack of imagination which enabled him to sit for months on end facing a German Jew who was conducting the police interrogation, pouring out his heart to the man and explaining again and again how it was that he reached only the rank of lieutenant colonel in the SS and that it had not been his fault that he was not promoted. In principle he knew quite well what it was all about, and in his final statement to the court he spoke of the “revaluation of values prescribed by the (Nazi) government”. He was not stupid. It was sheer thoughtlessness – something by no means identical with stupidity – that predisposed him to become one of the greatest criminals of that period. (...) That such thoughtlessness can wreak more havoc than all the evil instincts taken together which, perhaps, are inherent in man – that was in fact, the lesson one could learn in Jerusalem. But it was a lesson, neither an explanation of the phenomenon, nor a theory about it’ (Arendt 1994, p. 287-288).

Mentaliserend vermogen en gehechtheidskwaliteit

Eén van de bijzonderheden van de mens is de aangeboren dispositie om te kunnen denken

over de menselijke geest. In mensen doen zich niet alleen allerlei innerlijke toestanden voor, ze hebben daar in principe ook besef van en kunnen erover denken. Mensen zijn in staat ‘to think of themselves as thinkers’ (James 1890, p. 296). Mensen worden echter niet met die psychische verdubbeling geboren.

De eerste aanzet voor de ontwikkeling van een interne representatie van innerlijke toestanden van zichzelf en van anderen is gelokaliseerd in de affectieve resonantie van de baby en zijn primaire verzorger tijdens de eerste levensmaanden. Bij acht maanden lijkt de baby in staat de stemming van de ouder aan te voelen en zich eraan aan te passen. Begrip van ander-mans bedoelingen wordt zichtbaar in het coöperatieve spel van een peuter van ruim een jaar. Een kleuter van drie à vier jaar kan een derde persoon van een geheim uitsluiten, en een kind van zes is in staat om te denken over wat een ander denkt over wat een derde denkt, en is dus ook in staat om te denken over wat een ander denkt over wat hij denkt. Daarmee ontstaat besef dat in allerlei situaties verschillende gezichtspunten mogelijk zijn, dat wil zeggen er ontstaat besef van subjectiviteit. Rond het twaalfde jaar heeft het kind weet van het bestaan en de functie van onbewuste processen, zoals de neiging om wat onverdraaglijk is voor zichzelf te verbloemen (Chandler e.a. 1978). Er is een interne psychische werkelijkheid ontstaan die geen kopie is van de externe werkelijkheid of de werkelijkheid van anderen.

Het vermogen zichzelf en anderen waar te nemen en te begrijpen in termen

van innerlijke toestanden is een belangrijk gemeenschappelijk aandachtsgebied van de cognitieve psychologie en de psychoanalyse. Premack en Woodruff (1978) stellen dat het kind rond het tweede jaar een *theory of mind* ontwikkeld heeft en vragen zich af in hoeverre de menselijke geest in die mogelijkheid van de chimpanseeënmentaliteit verschilt. In de cognitieve psychologie wordt het ontstaan van een 'theory of mind' begrepen vanuit een genetisch vastgelegd ontwikkelingsprogramma waarvan de uitvoering onder de regie staat van de interactie tussen biologische rijping en cognitieve leerprocessen. In de psychoanalyse en, in samenhang daarmee, de psychologische gehechtheidstheorie (Bowlby 1973) wordt het ontstaan van mentaliseren gelokaliseerd in de eerste vier tot zes levensjaren. Mentaliseren ontwikkelt zich in primaire gehechtheidsrelaties, en interindividuele verschillen in de mate van mentaliserend vermogen worden onder meer in verband gebracht met verschillen in gehechtheidskwaliteit (Main 1995). Mentaliseren stuurt het psychische en sociale functioneren min of meer automatisch en onopgemerkt. Het is niet iets wat mensen bewust doen, en het is dus iets anders dan zelfreflectie of introspectie. Mentaliseren is een onbewust proces, maar dan niet in de betekenis van verdrongen. Zo'n onbewuste, autonoom verlopende, reflexmatige procedure is opgeslagen in het impliciete kennis- en geheugensysteem.

Impliciete relationele, emotionele en cognitieve kennis

In de cognitieve neurowetenschap wordt onderscheid gemaakt tussen twee langetermijngeheugensystemen die verschillende locaties in de hersenen hebben: het expliciete of declaratieve systeem en het impliciete of non-declaratieve systeem (Tulving en Shacter 1990, Squire 1987, Cohen en Eichenbaum 1993; vgl. ook Kandel 1999, Ladani 1999, Deben-Mager 1999). Het expliciete geheugensysteem houdt zich bezig met de opslag, in symboolbegrippen, beelden en taal, van feiten en gebeurtenissen en heeft ook betrekking op het levensverhaal. De kennis die in dit deel van het geheugen ligt opgeslagen is in principe bewust toegankelijk. Het expliciete geheugensysteem maakt gebruik van hersenstructuren die pas vanaf het derde of vierde levensjaar voldoende zijn gerijpt. Vandaar dat er geen expliciete herinneringen zijn aan de eerste levensjaren. De kennis die in dit deel van het geheugen is opgeslagen, kan in principe worden teruggehaald, hoewel dat niet betekent dat de herinneringen een precieze afspiegeling zijn van de gebeurtenissen waarnaar ze verwijzen.

In de eerste plaats kunnen herinneringen in de loop van de tijd vervagen. Ten tweede kunnen ze zijn bewerkt en vervormd onder druk van psychische en sociale belangen die op het moment van opslag speelden of op het moment van terughalen aan de orde zijn. Hier is de term 'onbewust' op zijn plaats, zoals Freud die term gebruikte om aan te duiden wat in een psychisch krachtenspel verdrongen wordt ('dynamisch onbewust'). Verdrin-

gen is slechts mogelijk als het informatie betreft die in het expliciete geheugensysteem is opgeslagen (Fonagy 1999). Het gaat dan om het wegwerken en weghouden van problematische informatie met als doel de vermindering van negatief affect en/of het instandhouden of vermeerderen van positief affect. In de context van een genocidale staatscampagne kan dit klassieke afweermodel van toepassing zijn op de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, zelf geen actief aandeel in de barbarij hebben, maar er ook geen oppositie tegen voeren.

Het impliciete geheugensysteem is gelokaliseerd in evolutionair oudere hersenstructuren dan het expliciete geheugensysteem. Deze hersenstructuren bestaan bijvoorbeeld ook in het reptielenbrein en zijn bij de mens bij de geboorte al goed ontwikkeld aanwezig (Pally 1997). In het impliciete geheugen wordt informatie opgeslagen die te maken heeft met automatisch uitgevoerde vaardigheden en procedures, zoals lopen, fietsen, zwemmen, autorijden, maar ook, en dat is hier van belang, met basale manieren van in de wereld staan en hoe men wat dat betreft met zichzelf en anderen omgaat. In navolging van Stern e.a. (1998) kan gesproken worden van 'impliciete relationele kennis' en in analogie daarmee van impliciete cognitieve kennis en impliciete emotionele kennis. Ten aanzien van de in het impliciete geheugen opgeslagen kennis is de term 'onbewust' van toepassing, maar dan niet om ermee aan te duiden wat is afgeweerd. Het gaat om niet-bewust weten, dat het doen en laten automatisch stuurt, net zoals grammaticale regels het gebruik van de moedertaal organiseren ('procedureel onbewust').

De gebeurtenissen en ervaringen die tot het ontstaan van basale impliciete relationele, emotionele en cognitieve kennis leiden, vinden grotendeels te vroeg plaats om expliciet herinnerd te kunnen worden (de eerste drie levensjaren). Kennis die in het impliciete geheugen is opgeslagen, is niet te herinneren als autobiografisch levensverhaal. Wat er wel gebeurt, is dat er handelend gestalte aan wordt gegeven (Clyman 1991). In het impliciete geheugen opgeslagen kennis is waarschijnlijk onuitwisbaar (LeDoux 1996) en vormt dus een continue factor in de organisatie van het psychische, sociale en morele functioneren. Bewustwording van de gedragsmatige consequenties van impliciete kennis kan optreden wanneer de aandacht er stelselmatig op wordt gericht, bijvoorbeeld in een psychoanalyse (Stern 1994, Fonagy 1999).

De psychologische gehechtheidstheorie en de psychoanalytische objectrelatietheorie benadrukken dat de interactie tussen primaire verzorger(s) en de baby/peuter/kleuter vormend is voor impliciete werkmodellen (innerlijke schema's, interne representaties) van het zelf, de ander, de interactie tussen zelf en ander, en dus van een relatie (Bowlby 1973, Sroufe e.a. 1999). Dit impliciete relationele, affectieve en cognitieve weten (waarvan het autobiografische geheugen geen verklaring geeft) legt de basis voor de omgang met zichzelf en anderen in latere situaties, waaronder met de eigen kinderen.

Een specificering van die impliciete kennis wordt aangeduid met het concept 'gehechtheidskwaliteit'. Veilige gehechtheidservaringen brengen een impliciet vermogen tot welbevinden en basisvertrouwen in zichzelf, anderen en relaties teweeg, onveilige gehechtheidservaringen een impliciete basishouding van angst en wantrouwen.

In empirisch onderzoek worden verschillen in gehechtheidskwaliteit bij kleine kinderen vastgesteld door middel van systematische gedragsobservatie, en bij volwassenen op basis van de coherentie in het semi-gestructureerde Gehechtheid Biografisch Interview (Adult Attachment Interview; George e.a. 1985). Tussen ouders en hun kinderen wordt een belangrijke mate van overeenkomst gevonden in een categoriale indeling van de gehechtheidskwaliteit. Dat blijkt ook het geval als de gehechtheidskwaliteit van de ouder(s) is vastgesteld vóórdat het kind is geboren (zie voor een overzicht Main 1993). Bij volwassenen is op basis van het Gehechtheid Biografisch Interview ook de mate van mentaliserend vermogen te operationaliseren. Mentaliserend vermogen van de ouder blijkt een belangrijke predictor van de gehechtheidsveiligheid van het kind. Dat is ook het geval als het mentaliserend vermogen van de ouder wordt vastgesteld vóórdat het kind is geboren (zie voor een overzicht Fonagy 1993). Bovendien hebben getraumatiseerde ouders die over mentaliserend vermogen beschikken significant vaker veilig gehechte kinderen dan getraumatiseerde ouders die niet over vermogen tot mentaliseren beschikken (Fonagy e.a. 1994). Mentaliserend vermogen van de ouder(s) is bepalend voor de ontwikkeling van gehechtheidsveiligheid en mentaliserend vermogen bij het kind. Het lijkt een kritische factor in de psychologische bescherming tegen transgenerationale traumatisering.

In samenhang met bovenstaande onderzoeksresultaten is de veronderstelling aannemelijk dat veilige gehechtheid en mentaliserend vermogen tot ontwikkeling komen in een intersubjectief proces tijdens een daarvoor kritische ontwikkelingsperiode. In die periode zou ten minste één primaire verzorger voldoende in staat moeten zijn het kind als psychische eenheid te ervaren en te benaderen, dat wil zeggen het kind te zien en te begrijpen in termen van zijn innerlijke toestanden (impulsen, behoeftes, gevoelens, motieven, conflicten, etc.) en dat over te brengen in de (lichaams)taal die het kind begrijpt. Wanneer de ouder 'good enough' (Winnicott 1967) mentaliserend op de fysieke, motivationele en emotionele gemoedstoestanden van het kind reageert, gaat het kind geleidelijk ervaren dat zijn gemoedstoestanden in de gedachten en gevoelens van de verzorger een bestaan hebben. In het bijzonder van belang zouden de ervaringen van de baby/peuter/kleuter zijn met de reacties van de verzorger die volgen op pijn, angst en verdriet. Als het kind gaat internaliseren dat de ouder zijn innerlijke toestanden opmerkt, herkent, begrijpt en reguleert, ontstaat geleidelijk besef van de eigen motivationele en emotionele toestanden én die van anderen. Er ontstaat aldus mentaliserend vermogen bij het kind.

Het kind gaat dan ook ervaren dat zijn eigen innerlijke toestanden kunnen overeenkomen met, of juist verschillen van die van anderen. Bovendien gaat hij het vermogen ontwikkelen om zijn innerlijke toestanden zelf op te vangen, en er dus niet door overweldigd te worden of er onmiddellijk handelend op te moeten reageren. Basisveiligheid en de eerste beginselen van zelfbesef, zelfbeheersing en sociaal besef ontstaan in dit model dus uit een noodzakelijk minimum aan sensitiviteit in de primaire interactie.

Onveilige gehechtheid, dysmentaliseratie en gedysciviliseerd gedrag

Veilige gehechtheidrepresentaties en mentaliserend vermogen ontstaan in de interactie met de primaire verzorger(s) in de periode dat het kind nog grotendeels is aangewezen op het impliciete geheugensysteem. Vroege negatieve ontwikkelingsfactoren, zonder dat een voldoende mentaliserende primaire verzorger die enigszins op kan vangen, kunnen de ontwikkeling van veilige gehechtheidsrepresentaties en mentaliserend vermogen doen stagneren (Fonagy en Moran 1991). Zo'n ontwikkelingsstoornis stamt uit de periode die te vroeg is voor de bewuste herinnering en predisponert tot ernstige persoonlijkheidspathologie.

Een dergelijke ontwikkeling kan het gevolg zijn van natuurgeweld of maatschappelijke rampspoed tijdens de vroege kindertijd waartegen de primaire verzorger geen bescherming biedt en/of verlating door of langdurige scheiding van de primaire verzorger bijvoorbeeld ten gevolge van lichamelijke of psychiatrische ziekte of door overlijden. Er kan ook van transgenerationale traumatisering sprake zijn, bijvoorbeeld doordat de primaire verzorger door natuur-, maatschappelijk of intrafamiliaal geweld zodanig is getraumatiseerd dat hij ten gevolge daarvan een bedreiging vormt voor de lichamelijke en psychische integriteit van het kind. Onveilige gehechtheid en een dysmentaliserend ontwikkelingsdefect kunnen ook veroorzaakt zijn door chronische frustratie van de baby/peuter/kleuter door een extreem gemis aan onderlinge afstemming in de relatie met de primaire verzorger. Zo'n gemis kan voortkomen uit constitutionele factoren zoals grote temperamentverschillen of prenatale of perinatale invloeden. Baby's verschillen in temperament zoals in prikkelgevoeligheid (Kagan 1989). Bij een moeilijk, tot overprikkeling en agressie geneigd kind kan een omgeving die onvoldoende veiligheid biedt extra negatief werken (Sroufe e.a. 1990). Als externe fysieke en psychologische bescherming tegen extreme wreedheid, chaos of deprivatie ontbreekt, en eigen afweerprocessen nog niet tot ontwikkeling zijn gekomen, is voor het heel kleine kind de enige manier om traumatische overweldiging te voorkomen de remming van de ontwikkeling van het proces waarin onverdraaglijk affect tot wording en herkenning komt. Wanneer het kind iets ouder is en onverdraaglijke innerlijke toestanden (waarnemingen, gevoelens, gedachten) concreter zijn, zal ook het vormen van een interne representatie van die innerlijke toestanden tot

onverdraaglijke innerlijke toestanden leiden. Dat geldt ook voor de interne representatie bij het kind van de innerlijke toestanden van degenen die het trauma veroorzaken (of er geen bescherming tegen bieden). Door zich van de ander af te wenden en niet te denken over de innerlijke toestanden van die ander, en zich dus geen innerlijke voorstelling van die ander eigen te maken, wordt ook de onverdraaglijke confrontatie met bijvoorbeeld de haat, de wreedheid, het sadisme van de ander vermeden. De ervaring en anticipatie van onverdraaglijke psychische pijn vormt dus een rem op de ontwikkeling van het impliciete vermogen innerlijke toestanden van zichzelf en anderen intern te representeren en het doen en laten van mensen in termen van innerlijke toestanden te zien en te begrijpen. De ontwikkeling van mentaliserend vermogen raakt geblokkeerd, want door het onverdraaglijke affect dat mentaliseren teweegbrengt, is het zijn eigen vijand geworden. Hoewel in een extreem traumatische kindertijd de vernietiging van mentaliserend potentieel een adaptieve reactie is, keert de psychologische ontwikkeling zich dus tegen zichzelf, als een psychologische auto-immunreactie. Dat heeft vergaande consequenties voor de continuïteit en coherentie van het zelfgevoel, het sociaal en moreel besef, en de affect- en impulsregulatie.

De baby/peuter/kleuter reageert met drastische zelfbeschermings- en overlevingsmaatregelen op de overspoelende en onverdraaglijke angst die een extreem onvoorspelbare, vijandige, wrede, verwaarlozende buitenwereld teweeg kan brengen. Extreem verwaarloosde en mishandelde kinderen vermijden innerlijke toestanden in zichzelf en anderen omdat die toestanden intens bedreigend zijn. In de ontwikkeling van het zelf en de relatie tot de ander zijn dan vaak drie lijnen te onderscheiden die op korte termijn functioneel zijn, maar op lange termijn pathologisch (althans volgens de normen van een geciviliseerde samenleving). Bij gebrek aan mentaliseren ontstaat een weinig samenhangend zelf dat zo mogelijk staande wordt gehouden door een zich totaal afwenden van anderen, door extreme schijnaanpassing aan en/of intense haat voor anderen. De zelfstructuur en -expressie kunnen isomorf worden met non-relatieve schijnaanpassing en agressie. Actueel ressentiment is dan vaak de trigger van ongeremd geweld. De combinatie jong, sterk en maatschappelijk onbehagen kan levensgevaarlijk zijn. Het soort destructiviteit dat hier aan de orde is, is te onderscheiden van sadisme, want lust aan het lijden van het slachtoffer veronderstelt het vermogen tot innerlijke representatie van diens gevoels-toestand. Fonagy e.a. (1993) spreken in dit verband van 'mindless aggression' en zien dat als psychologische basis van 'zinloos geweld'. Zinloos geweld doet zich naar tijd en plaats op uiteenlopende schaal voor. In geciviliseerde samenlevingen gaat het om relatief geïsoleerde incidenten die maatschappelijke paniek oproepen. In gedysciviliseerde samenlevingen wordt massaal zinloos geweld opgenomen in een genocidale staatscampagne die in relatieve maatschappelijke stilte ten uitvoer wordt gebracht.

Dysmentaliserie als psychologisch ontwikkelingsdefect kan enigszins verklaren waarom de genocidale uitvoerder zijn martelpak na een drukke werkdag zomaar aan de kapstok kan hangen, alsof er niets is gebeurd, en waarom hij, als de tijden en de omstandigheden er weer naar zijn, datzelfde pak zó weer van het knaapje pakt. Het denken over eigen en andermans innerlijke toestanden hoeft niet te worden afgeweerd. Het is er niet, het is niet tot ontwikkeling gekomen. Het begrip dysmentaliserie maakt het moeiteloze grensverkeer tussen de gedeciviliseerde en geciviliseerde gedragsdomeinen minder onbegrijpelijk. Zonder interne voorstellingswereld van innerlijke toestanden, wordt het voelen, doen en denken van zichzelf en andere mensen slechts in beperkte zin betekenis gegeven. Het wordt bijna uitsluitend gezien en begrepen in termen van het fysieke, materiële, non-psychologische werkelijkheidsbesef dat vanaf de geboorte rudimentair, en bij het kind van zes maanden al in complexe vorm aanwezig is (Stern 1985). Als het vermogen tot besef van de subjectiviteit van gevoelens en overtuigingen ontbreekt, verwijst een gevoel of overtuiging van bedreiging uitsluitend naar objectief gevaar waarop onmiddellijk handelend wordt gereageerd. Bij afwezigheid van een innerlijke representatie van innerlijke toestanden, is er geen vermogen tot identificatie met de ander en is er dus ook geen meegevoel met en bezorgdheid om de ander. Relaties met anderen worden gedicteerd door directe behoeftebevrediging en/of externe eisen en bevel. Een relatie met een ander zoals hij werkelijk is, valt buiten de psychologische mogelijkheden. Zonder innerlijke representatie van affecten en impulsen, is zelfbeheersing bepaald door externe controle of conventie, en zonder interne theorie over pijn, ontbreekt een innerlijke rem op wreedheid. Als er niet over zichzelf en anderen gedacht kan worden in termen van innerlijke toestanden, zijn schaamte en schuldgevoelens niet aan de orde. Bij afwezigheid van het vermogen zich innerlijke toestanden voor te stellen, ontbreken in de innerlijke voorstelling van de dader van de innerlijke voorstellingswereld van het slachtoffer gedachten en gevoelens en dus ook besef van lijden bij laatstgenoemde. Zonder enigszins coherente en stabiele interne representatie van innerlijke toestanden, bestaan er geen innerlijke conflicten en wordt tegenstrijdigheden in gevoelens, gedachten en handelingen geen betekenis gegeven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de omgang met kinderen, maar ook voor de omgang met de hond: 's ochtends vroeg en 's avonds laat is de geliefkoosde hond werktuig van eigenliefde, en overdag en op het werk is de opgehitste hond instrument van haat voor anderen. Al naar gelang de context waarin men zich bevindt zijn er extreme verschillen in gedrag. Het leven is opgedeeld in van elkaar geïsoleerde sectoren die volgens zwart-witte tegenstellingen zijn ingedeeld. Een dergelijke 'compartmentalization of the mind' (Kernberg 1966) wordt in de psychoanalyse met het concept 'splitsing' (splijting, afsplitsing) aangeduid. Voorzover het echter gaat om een onvolkomen integratieproces, is dat een ongelukkige term, omdat er geen eenheid in de

innerlijke representaties was die te onverdraaglijk was om voort te bestaan en daarom opgesplitst is. Die eenheid heeft immers niet bestaan (Hummelen 1997).

Zonder mogelijkheid tot psychologische eenheid kunnen verschillende sferen van het bestaan moeiteloos van elkaar gescheiden zijn. Zonder innerlijke strijd kunnen voor de folteraar de gedeciviliseerde en geciviliseerde gedragsdomeinen moeiteloos los van elkaar bestaan. Een dysmentaliserende geest is onder de condities van een gedysciviliseerde samenleving bij uitstek functioneel om de rol van genocidale uitvoerder te vervullen.

De bewering is hier uiteraard niet dat iedereen die niet over mentaliserend vermogen beschikt zich tot genocidale uitvoerder ontwikkelt. De veronderstelling is beperkter: dysmentaliseren is een predisponerende factor die onder de condities van een gedysciviliseerde samenleving tot een dergelijke ontwikkeling kan leiden. Daarmee is ook niet gezegd dat iedere massamoordenaar een dysmentaliserende geest heeft. Er zullen er vast wel zijn die wél over mentaliserend vermogen beschikken. Een dysmentaliserende geest heeft echter bij de selectie voor een plaatsje op de genocidale werkvloer een streepje voor. De hypothese dat de genocidale uitvoerder op het continuüm van meer naar minder mentaliserend vermogen het nulpunt nadert, is in principe bij (gevangen genomen) genocidale moordenaars na te gaan.

Er zijn oorlogsmisdadigers van wie dagboeken of autobiografische aantekeningen bewaard zijn gebleven. In het kader van het Tribunaal van Neurenberg werden een aantal top-nazi's geïnterviewd door gevangenispsychiaters (onder wie de latere psychoanalyticus Leonard Rosengarten) en psychologisch getest. Dergelijk materiaal kan zich lenen om iets over het psychisch functioneren van dergelijke mensen proefondervindelijk vast te stellen (zie voor een kritische bespreking Borofsky en Brand 1980). In een casuïstisch intermezzo verken ik die mogelijkheid binnen de theoretische uitgangspunten van dit artikel.

Een casus

Rudolf Höss (commandant van Auschwitz van 1940 tot eind 1943) maakte in januari-februari 1947, in afwachting van zijn terechtstelling in april 1947, autobiografische aantekeningen met de titel *Meine Psyche. Werden, Leben und Erleben* (Broszat 1981). Het grootste deel heeft betrekking op de periode van zijn gruwelijke carrière als genocidale technocraat. Er is echter ook een hoofdstuk met de titel *Kindheit und Jugend (1900-1916)* waarin Höss onder meer zijn primaire objecten beschrijft. Een passage uit dit hoofdstuk heb ik laten beoordelen door twee beoordelaars die ruime ervaring hebben met de door Fonagy e.a. (1997a) ontwikkelde mentalisatieschaal en met de indeling van gehechtheidrepresentaties volgens Main (Main en Goldwyn 1993). De twee beoordelaars (Jan Stoker in Nederland, Peter Fonagy in Engeland) stelde ik uiteraard niet op de hoogte van de her-

komst van de te scoren tekst en zij waren ook niet op de hoogte van het oordeel van de ander. Ik vroeg hun het nu volgende 'autobiografische fragment' te scoren:

'The relationship between my parents was one of loving respect and mutual understanding. Yet I never remember any display of tenderness; but at the same time I never heard them exchange an angry word. While my two sisters, who were four and six years younger than I, were very affectionate and were always hanging about their mother, I had always, from my earliest years, fought shy of any sign of tenderness, much to the regret of my mother, and of all my aunts and other relatives. A handshake and a few brief words of thanks were the most that could be expected of me.

Although both my parents were devoted to me, I was never able to confide in them the many big and little worries that from time to time beset a child's heart. I had to work all my problems out, as best I could, for myself. My sole confidant was my pony, and I was certain that he understood me. My two sisters were very attached to me, and were perpetually trying to establish a loving and sisterly relationship. But I never wished to have much to do with them. I shared in their games only when I had to, and then I would nag at them until they ran crying to my mother. Many were the practical jokes that I played on them. But despite all this, their devotion to me remained unchanged and they always regretted, and still do to this day, that I was never able to have any warmer feelings for them. They have always been strangers to me.

I had the greatest respect, however, for both my parents, and looked up to them with veneration. But love, the kind of love that other children have for their parents, which I myself later learned to know, I was never able to give them. Why this should have been I have never understood. Even today I can find no explanation' (Höss, in Dimsdale 1980, p. 294).

De schaal voor reflectief functioneren operationaliseert het niveau van mentaliserend vermogen bij volwassenen. De schaal is ontwikkeld naar aanleiding van het Gehechtheid Biografisch Interview en is bedoeld voor het scoren van de getranscribeerde tekst van de onderzochte uit dit interview. De schaal is echter in principe ook toe te passen op andersoortige teksten, in het bijzonder als daarin over belangrijke anderen en (indirect) over gehechtheidspatronen wordt verteld. Op een 10-puntsschaal (van -1: 'anti-reflectieve houding' tot 9: 'uitzonderlijk reflectieve houding') wordt de mate van aanwezigheid beoordeeld van uitspraken waarin wordt gerefereerd aan innerlijke toestanden van de eigen persoon of aan die van anderen. Beoordeeld wordt het voorkomen van uitspraken waarin 1. melding wordt gemaakt van innerlijke toestanden, 2. sensitiviteit bestaat voor de kenmerken van innerlijke toestanden, 3. aandacht wordt besteed aan de complexiteit en diversiteit van innerlijke toestanden, 4. pogingen worden gedaan om innerlijke toestanden in verband te brengen met gedrag, en 5. aandacht bestaat voor de veranderlijkheid van innerlijke toestanden.

Op basis van de hierboven geciteerde tekst hebben de twee beoordelaars het mentaliserend vermogen van de onderzochte (Höss) geschat op respectievelijk 1 ('afwezig') en 3 ('twijfelachtig/laag'). Volgens de scoringshandleiding dient een 1 te worden gescoord als er géén uitspraken zijn waaruit naar voren komt dat de betrokkene begrijpt dat gedrag van hemzelf en anderen voortkomt uit innerlijke toestanden dat wil zeggen uit gedachten, gevoelens, wensen, fantasieën en overtuigingen. Als er uitspraken zijn die wel enigszins in die richting gaan, dan zijn deze simpel, banaal, onnauwkeurig, globaal en egocentrisch, en bestaan tegenstrijdigheden als vanzelfsprekend naast elkaar. In het geval dat een 3 wordt gescoord zijn er in de tekst wel uitspraken die wijzen op besef van de rol en geaardheid van innerlijke toestanden, maar deze zijn oppervlakkig.

Bij het bovenstaande fragment moet aangetekend worden dat een dergelijke korte passage (in vergelijking met het Gehechtheid Biografische Interview) weinig kans biedt om mentaliserend vermogen dat eventueel wel bestaat, tot uitdrukking te brengen. Het verschil in de score van de twee beoordelaars kan met deze overweging samenhangen. De beoordelaar die een 1 gaf, heeft vastgehouden aan de formele scoringseis dat er in de te scoren tekst ten minste drie uitspraken moeten staan die met een 3 beoordeeld kunnen worden om daadwerkelijk een 3 te geven.

Op basis van de bovenstaande passage werd het gehechtheidspatroon beoordeeld als 'onveilig' met als subtype 'vermijdend'. Bij de vermijdende vorm van onveilige gehechtheid is de veronderstelling dat het kind probeert de behoefte aan veiligheid en controle te reguleren door zich van de ander af te wenden. In het onderzoeksmateriaal van de volwassene wordt dan vaak het belang van intieme relaties geminimaliseerd en is er een tendens vroege ervaringen als ideaal voor te stellen, zonder dat dat met expliciete herinneringen wordt onderbouwd.

De hierboven beschreven beoordeling van Höss lijkt op de bevindingen uit een klein empirisch onderzoek waarvan Fonagy e.a. (1997b) melding maken. Bij tweeëntwintig criminelen werden vaker lage mentalisatiescores en vermijdende, onveilige gehechtheidrepresentaties gevonden dan bij zowel een psychiatrische als een 'normale' controlegroep. Dit was vooral het geval bij de daders van geweldsmisdrijven.

Het is van belang hier nog eens op te merken dat een dyscivilisatieproces niet verklaard kan worden uit psychologische factoren zoals bijvoorbeeld de dysmentaliserend of de vermijdende, onveilige gehechtheidrepresentatie van individuele actoren. Wel kan verondersteld worden dat als het aantal dysmentaliserende, onveilig-vermijdend gehechte mensen in een samenleving een kritische grens overschrijdt, een omslag van civilisatie naar dyscivilisatie waarschijnlijker wordt, net zoals een kritisch aantal kristallen in een onderkoelde wateroplossing tot ijsvorming leidt. Een stijging van de prevalentie van het aantal mensen met een dergelijke psychologische predispositie kan veroorzaakt zijn doordat in de vroege jeugd primaire verzor-

gers op grote schaal fysiek en psychisch niet beschikbaar zijn geweest, bijvoorbeeld ten gevolge van massale maatschappelijke ontreding door natuurgeweld, oorlogsgeweld of economische rampspoed.

Het aantal dysmentaliserende geesten met een vermijdende, onveilige gehechtheidsrepresentatie is dus mede bepaald door maatschappelijke condities, en als er veel mensen met zo'n defect rondlopen heeft dat op zijn beurt maatschappelijke consequenties. In het vraagstuk van de verhouding tussen psychologie en sociologie is hier dus sprake van een proces van spiraalgewijze interactie tussen psychische en maatschappelijke factoren.

Desidentificatie en desmentaliserende

Dysmentaliserende en een vermijdende, onveilige gehechtheidsrepresentatie zijn hierboven beschreven als kenmerk van een intrapsychische gesteldheid die mensen geschikt zou maken voor de uitvoerende genocidale taken onder een gedyscivileerd regime. De voorstelling kan een misleidende geruststellende werking hebben. De beschreven psychologische predispositie tot gedyscivileerd gedrag zou immers voortkomen uit een interactie van deficiënte erfelijk-biologische factoren en vroegkinderlijke zelfbeschermingsmaatregelen tegen een extreem onvoorspelbare, vijandige, wrede, verwaarlozende buitenwereld. De mensen die van dergelijke condities verschoond gebleven zijn, kunnen geloven dat zij voor uitvoerende genocidale taken ongeschikte kandidaten zijn. Een dergelijke gemoedsrust kan echter gemakzuchtig zijn.

Een dyscivilisatieproces brengt in de samenleving een kloof teweeg tussen de beoogde slachtoffergroep en de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, geen actief aandeel in de barbarij hebben en er geen oppositie tegen voeren. Deze transformatie van de maatschappelijke verhoudingen brengt een diepgaande verandering in de gevoelsverhoudingen teweeg, zowel tussen de slachtoffergroep en de rest van de samenleving, als intrapsychisch bij de leden van beide groeperingen afzonderlijk. Die verandering neigt tot sociale overerving en kan dus zo duurzaam zijn dat zij de bestaansperiode van het gedyscivileerde regime langdurig overschrijdt.

De Swaan (1999) benadrukt dat een genocidale staatscampagne alleen metterdaad te volvoeren is als de leden van de beoogde slachtoffergroep zowel affectief als sociaal effectief worden geïsoleerd van de rest van de samenleving. Daarvoor worden zij tot mikpunt gemaakt van een campagne van belasting en onmenselijking waarin alle burgers haat en walging worden ingeprint tegen de onrechte groepering. Dat gaat samen met een campagne die de positieve onderlinge identificaties bij de niet-vervolgde burgers moet versterken.

Onder druk van de vrees dat een positieve houding tegenover de gedoodverfde groep streng wordt bestraft, en in sommige gevallen door de verleiding van materieel of maatschappelijke gewin (en soms uit niet meer dan

onverschilligheid en/of gehoorzaamheid) worden in een proces van 'desidentificatie' de leden van de aangewezen slachtoffergroep op zowel individueel als collectief niveau van alle positieve affectieve en morele identificaties ontdaan (De Swaan 1997). Dit proces van desidentificatie is te beschrijven in termen van een psychoanalytisch afweermodel en behelst dan het onderdrukken van identificatiegevoelens (zoals sympathie, medelijden, betrokkenheid) jegens de leden van de gedoodverfde groep, het ontkennen van het gegeven dat zij net zulke mensen zijn als de andere burgers, het devalueren van de doelgroep en het idealiseren van de eigen groep, het projecteren van eigen onaanvaardbare eigenschappen en impulsen op de leden van de gedoodverfde groep, het loochenen van het gevaar waarin die groep zich bevindt, het omkeren van dader- en slachtofferchap, en het isoleren en verdringen van de problematische emoties en ervaringen met betrekking tot wat men van de genocidale staatscampagne hoort, ziet en weet. Dit gebeurt in principe buiten het bewustzijn en de bewuste bedoeling van de betrokkenen om, want afweer maakt als automatische reflexmatige activiteit deel uit van het impliciete, procedurele kennis- en geheugensysteem.

De integratie van het genocidale staatsgeweld in het persoonlijke en collectieve zelfbeeld van de gewone burgers (dat wil zeggen de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, geen actief aandeel in de barbarij hebben en er geen oppositie tegen voeren) behelst dus een bewerking en vervorming, en soms zelfs een opschorting van het denken over zichzelf en anderen in termen van waarnemingen, gevoelens, ervaringen, herinneringen et cetera, althans met betrekking tot de slachtoffergroep. Niet alleen onder de genocidale uitvoerders, maar ook onder de gewone burgers is dan dus van dysmentaliseratie sprake. Het gaat hier echter niet om dysmentaliseratie in de zin van mentaliserend vermogen dat niet tot ontwikkeling is gekomen ('non-mentaliseratie'), maar om een verval van mentaliserend vermogen dat in principe wel aanwezig is ('desmentaliseratie'). Dit verval kan zich beperken tot het denken over de slachtoffergroep. Processen van desidentificatie en desmentaliseratie manifesteren zich niet alleen in gedysciviliseerde, maar ook in geciviliseerde samenlevingen, zowel bij individuele burgers als regeringen, bijvoorbeeld als het gaat om hongers, oorlog, massamoord elders of een tijd terug.

De afkeer van generaties lang belasterde groeperingen kan door steeds herhaalde inprenting en conditionering in het impliciete geheugensysteem opgenomen zijn. Deze in het impliciete geheugensysteem verankerde afkeer kan begrijpelijk maken dat bij één en dezelfde persoon heel geciviliseerde (bewuste) attitudes ten aanzien van bepaalde bevolkingsgroepen kunnen bestaan, naast impliciete (onbewuste) gedeciviliseerde gedrags- en gevoelsuitingen naar diezelfde groepen. Hier kan ook de 'jodenhaat van de weldenkenden' (Gomperts 2000) worden geplaatst.

Fazio e.a. (1995) toonden in een sociaal-psychologisch experiment aan dat

bewuste positieve raciale attitudes enerzijds en onbewuste racistische gedragsuitingen anderzijds geen correlatie met elkaar hebben en dus bij één en dezelfde persoon naast elkaar kunnen bestaan. Blanke Amerikaanse proefpersonen kregen een serie dia's te zien van zwarte en blanke gezichten. Iedere dia werd gevolgd door een positief of negatief adjectief. Met het indrukken van een knop gaven de proefpersonen aan of ze een negatief dan wel positief woord hadden gezien. De reactietijd voor de herkenning van een negatief woord volgend op een zwart gezicht diende als maat voor onbewuste negatieve raciale associaties: hoe korter de reactietijd, hoe meer racistisch de impliciete attitude. De rationale van deze meetmethode is dat negatieve associaties naar aanleiding van het zien van een zwart gezicht de herkenning van een negatief woord vergemakkelijken, omdat zowel het zwarte gezicht als het negatieve woord deel uitmaken van een negatief associatienetwerk. Deze maat bleek een goede voorspeller van impliciet racistisch gedrag dat als volgt werd vastgesteld. Na afloop van de foto-sessie werd de onderzochten een aantal vragen gesteld door een zwarte studente. Deze studente (die niet op de hoogte was van de aard van het onderzoek) moest de proefpersonen beoordelen op de mate van vriendelijkheid en belangstelling waarmee zij zich door de proefpersonen benaderd voelde. De proefpersonen die als onvriendelijk en niet belangstellend beoordeeld werden, hadden in de foto-sessie kortere reactietijden en dus een impliciete racistische attitude laten zien. De reactietijden voorspelden echter niet de bewuste, expliciete attitude ten opzichte van zwarten zoals die naar voren kwam in de beantwoording van vragen over een racistisch incident dat grote maatschappelijke beroering heeft gewekt. Een bewuste, expliciete non-racistische attitude bestond dus onafhankelijk van automatisch, niet-bewust racistisch gedrag.

In het impliciete kennis- en geheugensysteem verankerde stereotiepe en discriminatoire (racistische, xenofobische, seksistische) gevoelsovertuigingen zijn waarschijnlijk (net als andere vormen van impliciet niet-bewust relationeel, emotioneel en cognitief weten) onuitwisbaar. Dat doet niet af aan het belang de manifestaties ervan te onderkennen en te bestrijden, in anderen en in onszelf. Bovendien kunnen andere, non-discriminatoire, gevoelsovertuigingen worden aangeleerd, die door herhaalde inprenting en conditionering ook impliciet kunnen worden. Hierbij moet wel worden aangetekend dat het waarschijnlijk is dat onder stress (of andere regressie bevorderende omstandigheden) de vroeg aangeleerde impliciete gevoelsovertuigingen prevaleren.

Een impliciete afkeer van een specifieke bevolkingsgroep kan een proces van desidentificatie en desmentaliseratie met betrekking tot die groep onderbouwen en in zijn uiterste consequentie de effectiviteit van een genocidale staatscampagne bevorderen. Desidentificatie en desmentaliseratie hoeven zich echter niet altijd zo extreem te manifesteren, maar kunnen ook optreden onder de alledaagse omstandigheden van de hedendaagse

geciviliseerde samenleving. De Swaan (1999) wijst erop dat in de moderne consumptiemaatschappij het fokken en slachten van dieren verbannen is naar speciale maatschappelijke domeinen. De abattoirs en ook de varkens-fokkerijen en kippenfarms zijn aan het oog van het grote publiek onttrokken, en eenmaal uit het zicht, vaak ook effectief uit het hoofd en uit het hart. In de kindertijd doet zich echter bij de meeste mensen een periode voor waarin men zich wel sterk met het te consumeren dier identificeert en over zijn lijden bij leven en dood met gevoel nadenkt. Gewoonlijk voltrekt zich echter bij het groter worden een proces van desidentificatie en desmentaliserie met betrekking tot de voor consumptie geschikt geachte diersoorten, en lukt het de meeste volwassenen, wanneer zij van hun vlees genieten, er niet aan te denken dat zij in werkelijkheid een doorgemaakt dier opeten, ook al zijn ze feitelijk zeer wel op de hoogte van de wijze waarop het is gefokt en afgemaakt.

Noot

1. Een eerdere versie van dit artikel verscheen in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*.

Literatuur

Arendt, H. (1994), *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil (Postscript)*. Penguin Books, New York.

Borofsky, G.L., en D.J. Brand (1980), Personality organization and psychological function. The Rorschach data. In: J.E. Dimsdale (red.), *Survivors, victims, and perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere Publishing Corporation, Washington, p. 359-403.

Bowlby, J. (1973), *Attachment and loss. Vol. II. Separation, anxiety, and anger*. Basic Books, New York.

Broszat, M., (red.) (1981), *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höss*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.

Chandler, M.J., K. Paget en D. Koch (1978), The child's demystification of psychological defense mechanisms. *Developmental Psychology* 14, p. 197-205.

Clyman, R.B. (1991), The procedural organization of emotions: a contribution from cognitive science to the psychoanalytic theory of therapeutic action. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 39 Suppl., p. 349-382.

Cohen, N.J., en H. Eichenbaum (1993), *Memory, amnesia and the hippocampal system*. MIT Press, Cambridge MA.

Deben-Mager, M. (1999), Nieuwe theoretische grondslagen van de psychoanalyse en hun betekenis voor het kind in de ouder. In: H. Groen-Prakken en A. Ladan (red.), *Het kind in de ouder. Over de invloed van de eigen kindertijd op het ouderschap*. Van Gorcum, Assen, p. 84-97.

Dimsdale, J.E. (1980), Excerpts from the autobiography of Rudolf Höess. In: J.E. Dimsdale (red.), *Survivors, victims, and perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere Publishing Corporation, Washington, p. 289-304.

Fazio, R., J.R. Jackson, B. Dunton en C.J. Williams (1995), Variability in automatic activation as unobstructive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal of Personality and Social Psychology* 69, p. 1013-1027.

Fonagy, P. (1991), Thinking about thinking: Some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient. *International Journal of Psychoanalysis* 72, p. 1-18.

Fonagy, P. (1993), Psychoanalytic and empirical approaches to developmental

psychopathology: an object-relations perspective. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 41, p. 245-260.

Fonagy, P. (1999), Memory and therapeutic action. *International Journal of Psychoanalysis* 80, p. 215-223.

Fonagy, P., en G.S. Moran (1991), Understanding psychic change in child psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis* 72, p. 15-22.

Fonagy, P., G.S. Moran en M. Target (1993), Aggression and the psychological self. *International Journal of Psychoanalysis* 74, p. 471-485.

Fonagy, P., H. Steele, G. Moran, M. Steele en A. Higgitt (1991), The capacity for understanding mental states: the reflective self in parent and child and its significance for security of attachment. *Infant Mental Health Journal* 13, p. 200-217.

Fonagy, P., M. Steele, H. Steele, A. Higgitt en M. Target (1994), The theory and practice of resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 15, p. 231-257.

Fonagy, P., M. Steele, H. Steele en M. Target (1997a), *Reflective-functioning manual. for application to adult attachment interviews. Version 4.1.* Unpublished manuscript. Psychoanalysis Unit. Sub-department of Clinical Health Psychology. University College London.

Fonagy, P., M. Target, M. Steele, H. Steele, T. Leigh, A. Levinson en R. Kennedy (1997b), Morality, disruptive behavior, borderline personality disorder, crime and their relationships to security of attachment. In: L. Atkinson en K. Zucker, K. (red.), *Attachment and psychopathology*. Guildford Press, New York, p. 223-274.

George, C., N. Kaplan en M. Main (1985), *The Adult Attachment Interview*. Unpublished manuscript. Department of Psychology, University of California at Berkeley.

Gomperts, H.A. (2000), *Een kern van waarheid*. Van Oorschot, Amsterdam.

Hummelen, J.W. (1997), *Splitsing. Het psychoanalytische concept en de mogelijkheid het afweermecanisme splitsing betrouwbaar vast te stellen*. De Tijdstroom, Utrecht.

James, W. (1890), *Principles of psychology*. Holt, New York.

Kagan, J. (1989), *Unstable ideas: temperament, cognition and self*. Harvard Press, Cambridge MA.

Kandel, E.R. (1999), Biology and the Future of Psychoanalysis: A new intellectual framework for psychiatry revisited. *American Journal of Psychiatry* 156 (4), p. 505-524.

Kernberg, O.F. (1966), Structural derivatives of object relationships. *International Journal of Psychoanalysis* 47, p. 236-353.

Ladan, A. (1999), Het kind in de volwassene: dood of levend? In: H. Groen-Prakken en A. Ladan (red.), *Het kind in de ouder. Over de invloed van de eigen kindertijd op het ouderschap*. Van Gorcum, Assen, p. 4-20.

LeDoux, J. (1996), *The emotional brain*. Simon & Schuster, New York.

Main, M., en R. Goldwyn (1993), Adult attachment rating and classification systems. In: M. Main (red.), *A typology of human attachment organization assessed in discourse, drawings and interviews*. Cambridge University Press, New York.

Main, M. (1993), Discourse, prediction, and recent studies in attachment: implications for psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 41, p. 209-244.

Main, M. (1995), Recent studies in attachment; overview, with selected implications for clinical work. In: S. Goldberg, R. Muir en J. Kerr (red.), *Attachment theory. Social, developmental and clinical perspectives*. The Analytic Press, New York.

Pally, R. (1997), Memory: brain systems that link past, present and future. *International Journal of Psychoanalysis* 78, p. 1223-1234.

Premack, D., en G. Woodruff (1978), Does the chimpanzee have a theory of mind? *The Behavioral and Brain Sciences* 4, p. 515-526.

Squire, L.R. (1987), *Memory and Brain*. Oxford University Press, New York.

Sroufe, L.A., E.A. Carlson, A.K. Levy en B. Egeland (1999), Implications of attachment theory for developmental psychopathology. *Development and Psychopathology* 11, p. 1-13.

Sroufe, L.A., B. Egeland en T. Kreutzer (1990), The fate of early experience following developmental change: longitudinal approaches to individual adaptation in childhood. *Child Development* 61, p. 1363-1373.

Stern, D.N. (1985), *The interpersonal world of the infant*. Basic Books, New York.

Stern, D.N. (1994), One way to build a clinically relevant baby. *Infant Mental Health Journal* 15, p. 36-64.

Stern, D.N., L.W. Sander, J.P. Nahum, K.L. Harrison, A.C. Morgan, N. Bruschweiler-Stern, E.Z. Tronick (1998), Non-interpretative mechanisms in psychoanalytic therapy. The 'something more' than interpretation. *International Journal of Psychoanalysis* 79, p. 903-921.

Swaan, A. de (1997), *Uitdijende kringen van*

desidentificatie: gedachten over Rwanda.

Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 24 (1), p. 3-23.

Swaan, A. de (1999), Dyscivilisatie, massavernietiging en de staat. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26 (3), p. 289-301.

Tulving, E., en D.L. Shacter (1990), Priming and human memory systems. *Science* 247, p. 301-306.

Winnicott, D.W. (1967), Mirror-role of the mother and family in child development. In: P. Lomas (red.), *The predicament of the family: a psycho-analytical symposium*. Hogarth Press, Londen.

Summary

Is organized mass violence and destruction a manifestation of 'modernity' or rather its total opposite, 'a breakdown of civilization'? The concept of 'dyscivilization' transcends this opposition. At the core of the civilizing process, a contrary current sometimes manifests itself, allowing extreme violence on a mass scale to gravitate towards specific categories of people, while civilized relations and modes of expression are maintained in other sections of society. Compartmentalization is both the social and the psychic mechanism *par excellence* in a dyscivilizing society. To maintain it requires both rigid separations and carefully staged transitions between the civilized and decivilized emotional and interactive domains.

The author argues that for the perpetrators of destructive violence a developmental defect in mentalizing capacity or reflective function ('non-mentalization') strongly facilitates the psychological separation of their experiences in the sites of destruction from all other mental processes or social encounters. For the majority of people who are not victims of barbarism, have no participation in it and are not engaged in opposing it, the integration of genocidal violence into their personal and collective self-image is accompanied by a selective decline in mentalizing capacity ('desmentalization'). Both the psychological and social origins of these disorders in mentalization ('dysmentalization') are described.

Manuscript ontvangen: 31 juli 2000

Definitieve versie: 23 oktober 2000